

Een panoramische wereldvisie

‘Zegt u eens eerlijk. Wat gelooft u persoonlijk?’ Deze of dergelijke vragen zijn mij talloze malen in mijn lange theologenbestaan gesteld. Ik zal proberen om ze te beantwoorden, niet slechts formeel, maar persoonlijk en toch diepgaand.

Ik schrijf voor mensen die op zoek zijn. Die niets kunnen beginnen met het geloof van traditionalisten van roomse of protestantse origine. Die niet tevreden zijn met hun ongelooft of twijfel. Die geen goedkope ‘wellness-spiritualiteit’ of vluchtige ‘levenshulp’ zoeken. Ik schrijf echter ook voor mensen die vanuit hun geloof leven, maar dat willen kunnen uitleggen. Die niet simpel ‘gelooven’, maar ook willen ‘weten’. Die naar een geloof verlangen dat filosofisch, theologisch, exegetisch en historisch is onderbouwd en praktische consequenties heeft.

In de loop van mijn lange leven is mijn geloofsopvatting helderder en breder geworden. Ik heb nooit iets anders gezegd, geschreven, verkondigd dan dat wat ik geloof. Vele decennia lang heb ik de Bijbel en de traditie, de filosofie en de theologie kunnen bestuderen. Het heeft mijn leven in beslag genomen en verrijkt. De resultaten van dit denkproces heb ik verwerkt in vele boeken. Een daarvan is een boek over de ‘Apostolische Geloofsbelijdenis’, een belijdenis die pas in de vijfde eeuw zijn definitieve gestalte kreeg. Wie meer over deze twaalf hoogst verschillende en vaak omstreden geloofsartikelen (zoals maagdelijke geboorte, nederdaling ter helle, hemelvaart en dergelijke) wil weten, verstaan vanuit de Schrift en de tijd waarin ze zijn ontstaan, kan het lezen – het heet *Credo* (speciale uitgave

onder de titel *Einführung in den christlichen Glauben*). In het werk dat de lezer nu in handen heeft, neem ik niets terug van wat ik daar of in *Das Christentum. Wesen und Geschichte* geschreven heb (bijvoorbeeld over de christologische dogma's).

Toch is de 'officiële religie' van een mens, die hem verbindt met zijn religieuze gemeenschap, niet geheel dezelfde als de uiterst individuele 'religie van het hart' (*heart religion*). Het geloof dat een mens 'in zijn hart' draagt, valt slechts ten dele samen met de 'officiële religie' van de kerk. Iets van deze ongeveinsde, persoonlijke levensfilosofie te weten, is in psychologisch opzicht de *via regia*, de koninklijke weg, om een mens ten diepste te leren begrijpen.

Nu behoor ik niet tot de mensen die als het om geloof gaat 'het hart op de tong dragen' en bij elke gelegenheid aan anderen laten weten wat hun geloofsovertuigingen zijn, laat staan dat ik dat die anderen zou willen opdringen. Tact en fijngevoeligheid lijken mij juist in gesprekken over religie belangrijk en een eerste vereiste. Juist als theoloog kan ik argumenten niet zomaar inruilen voor emoties of een overhaast getuigenis. Om die reden beantwoord ik de tegenwoordig zo populaire vraag naar mijn 'spiritualiteit' vaak met de opmerking dat daarover genoeg te lezen valt in mijn boeken. Anderzijds wil ik me ook niet afsluiten voor dit zo vaak gehoorde verzoek om een korte, begrijpelijke en samenhangende uiteenzetting van mijn persoonlijke spiritualiteit. Spiritualiteit – van het middeleeuwse woord *spiritualitas* – is veelomvattender dan geloof in religieuze zin. Het begrip omvat allerlei geestelijke uitingen: van orthodoxe mystiek en kerkelijke dogmatiek tot esoterische stromingen en new age. Daarom verleidt het al gauw tot willekeur.

Ik wil de vele spirituele elementen die op mijn levensweg tot rijping kwamen en een weerslag vonden in mijn boeken hier dan ook schiften, kritisch overdenken en in een synthese

samenvatten. ‘Wat ik geloof?’ Ik zal die vraag in de meest brede zin van het woord opvatten.

Dat ‘*ik*’ vat ik niet subjectivistisch op. Ik heb me nooit een echte einzelgänger gevoeld, laat staan een uitverkorene. Vanaf het begin ging het me om een solidair denken en handelen met talloze andere mensen uit de geloofsgemeenschap, de christenheid, de wereldreligies en de seculiere wereld. Ik ben blij als ik met dit boek in grote delen tot uitdrukking zou kunnen brengen wat ook de overtuiging is van vele anderen.

‘*Geloof*’ versta ik niet eng kerkelijk of zuiver intellectualistisch. Eenvoudig aanvaarden ‘wat de Kerk voorschrijft om te geloven’ – die traditionalistische formule spreekt tegenwoordig zelfs conservatieve katholieken nauwelijks nog aan. ‘Geloof’ is meer dan alleen een voor waar houden van bepaalde geloofsuitspraken. Geloof duidt op dat wat het verstand, het hart en de handen van een mens beweegt. Het omvat denken, willen, voelen en handelen. Blind geloof acht ik sinds mijn studententijd in Rome verdacht – net als blinde liefde. Blind geloof heeft veel mensen en volken op heilloze wegen gevoerd. Mijn zorg ging uit en gaat uit naar een geloof dat begrijpt, dat weliswaar niet over bewijzen, maar toch wel over goede gronden beschikt. In die zin is mijn geloof rationalistisch noch irrationeel, maar wel doordacht.

‘*Wat*’ ik geloof omvat dus heel wat meer dan een geloofsbelijdenis in traditionele zin. ‘Wat’ ik geloof duidt op de grondovertuigingen en grondhoudingen die in mijn leven belangrijk waren en zijn, waarvan ik hoop dat ze ook anderen kunnen helpen om de weg te vinden in het leven: als hulp bij hun levensoriëntatie. Geen psychologische adviezen om ‘je goed te voelen’ en ‘je eigen leven te leven’. Maar ook geen preek van bovenaf, geen stichtelijk betoog – ik ben geen heilige of missionaris. Nee, dit boek wil eerder een door persoonlijke ervaringen gedragen, serieus informerende bezinning zijn op een zinvol leven.

Zo men wil ‘meditaties’! *Meditari* betekent letterlijk ‘overzien’, ‘geestelijk beoordelen’ en zo ook ‘overdenken’, ‘nadenken’, ‘beschouwen’. Het zijn echter niet de meditaties van een monnik die spreekt vanuit de tegenwoordigheid van God. Het zijn de meditaties van een wereldlijk mens die God zoekt. Ik wil daarbij niet alleen met het hoofd te werk gaan, maar ook mijn hart openen voor andere dimensies van de werkelijkheid. Mijn spiritualiteit wordt gevoed door alledaagse ervaringen, zoals veel mensen die hebben of kunnen hebben. Verhelderd echter door wetenschappelijke inzichten, zoals die zich in mijn lange theologenbestaan hebben verzameld. En daarbij geraakt door beslissende gebeurtenissen op het wereldtoneel, die niet losstaan van mijn eigen geschiedenis van strijd en lijden, die ik in mijn ‘memoires’ heb beschreven.

Geloof als spiritueel fundament is vandaag de dag niet meer vanzelfsprekend – en vooral christelijk geloof niet. Toch hebben we in onze tijd, waarin we worden overspoeld door informatie, meer dan ooit behoefte aan oriënterende in plaats van alleen informatieve kennis. Er is behoefte aan heldere coördinaten en doeleinden. Elk mens heeft een innerlijk kompas nodig dat in de harde realiteit van alledag de doorslag geeft bij concrete beslissingen die hij of zij moet nemen. Dit boek wil mensen helpen aan een dergelijke grondoriëntatie.

De overvloed van vragen en onderwerpen probeer ik bij elkaar te houden en te ordenen door het veelkleurige en veelomvattende begrip *leven*. Het leven zoals zich dat voltrekt in de ontwikkeling van het bestaan in het algemeen, in de loop van ons menselijk leven en in mijn eigen levensverhaal. Vanzelfsprekend kunnen we daarbij niet alle aspecten en thema’s van het christelijk geloof aan de orde stellen. Vele daarvan worden in de aan het einde geciteerde literatuur behandeld.

Waar ik de lezer en lezeres toe uitnodig, is geen onschul-

dige theologische wandeling door het vlakke land met excursies naar verschillende levensgebieden. Dit boek heeft meer weg van een enerverende bergtocht. We klimmen als alpinisten in een langzaam tempo omhoog, komen langs eenvoudige en gevaarlijke passages, hebben helaas geen tijd voor een rustpauze in een berghut, maar gaan steeds verder. Met voor ogen het doel dat ons wacht als we de top bereiken: een panoramisch zicht op de wereld. Daarom begin ik in het eerste hoofdstuk heel eenvoudig, elementair en persoonlijk. Ik kom niet met een helikopter vanuit de hemel aanvliegen, maar begin onder in het dal van alledag met de voorbereidingen van de tocht. Voorbereidingen die noodzakelijk zijn voor de reis van de mens. Voor elk mens is allereerst het vertrouwen in het leven belangrijk: basisvertrouwen.

Hans Küng

Tübingen, juli 2009

1. Levensvertrouwen

Het basis-vertrouwen is de hoeksteen voor een gezonde persoonlijkheid: een op ervaringen uit het eerste levensjaar teruggaande instelling tegenover zichzelf en de wereld.

De Duits-Amerikaanse psycholoog Erik H. Erikson, leidend vertegenwoordiger van de jeugdpsychologie (*Identity and the Life Cycle*, 1959)

Wat is volgens mij voor mensen een belangrijke geestelijke grondslag? Basisvertrouwen. Een fundamenteel vertrouwen in het leven. Dat vertrouwen heeft in elk mens zijn eigen geschiedenis. Het begint op zijn laatst als het kind het levenslicht ziet.

De hoeksteen van een gezonde persoonlijkheid

Vertrouwen in het leven is er niet eenvoudig, maar moet worden geleerd. Erik Erikson en andere ontwikkelingspsychologen hebben het empirisch onderzocht. Een kind leert letterlijk aan de moederborst om het leven te vertrouwen. Voor een gezonde psychische en lichamelijke ontwikkeling van het jonge kind is de verwerving van basisvertrouwen van essentiële betekenis. Is een kind in zijn babytijd op dat punt beschadigd – door psychische stoornissen, door terugtrekking van de eerste verzorger of door emotionele verwaarlozing als gevolg van ongeïnteresseerde of te druk bezette verzorgers (het door René Spitz al vroeg

onderzochte ‘hospitalisme’) – dan kan er geen basisvertrouwen ontstaan. Voor Erik Erikson staat het eerste stadium in de ontwikkeling van het jonge kind (ruwweg het eerste levensjaar) praktisch gelijk aan het *stadium van het basisvertrouwen* (in het Engels *basic trust*).

Verder onderzoek heeft aangetoond dat de moeder (of een vervanger daarvan) de vertrouwensbasis verschaft voor de zoektocht die het kind onderneemt in de wereld. Men hoeft niet zoals ik vijf zussen en een jongere broer te hebben gehad om te kunnen zien hoe een kind, als het kruipend de wereld verkent en contact leert maken met andere mensen, steeds oogcontact met de moeder zoekt en begint te huilen als het dat contact verliest. En hoe het zich in het tweede jaar, als het daartoe in staat is, weliswaar buiten het gezichtsveld van de moeder begint te bewegen, maar toch steeds weer naar de moeder terugkeert en anders verlatingsangst vertoont.

Terwijl het kind zich zo aanvankelijk opent voor de moeder, opent het zich – terwijl het zich stap voor stap van de moeder losmaakt – voor de mensen, de dingen en de wereld. Recent onderzoek heeft aangetoond hoe belangrijk de vroege binding is voor de vorming van een stabiel ik. Hoe onzekerder het kind is in de moederbinding, des te groter is de kans dat het geblokkeerd raakt bij de opbouw van relaties met andere mensen. Het is er immers nog steeds op gericht om een betrouwbare moederbinding op te bouwen. En omgekeerd: vanuit het vertrouwen in de moeder (of de vervanger daarvan) ontstaat in een ingewikkeld proces – op de positie van de vader en zovele anderen ga ik hier niet in – het aanvankelijk naïeve en vanzelfsprekende basisvertrouwen van het kind, dat hem in staat stelt om positie te kiezen in het leven, waarin het steeds bedreigd wordt en op de proef wordt gesteld. Hoe ging dat bij mij?

Levensvertrouwen doorgelicht

Ik behoor tot de talloze mensen die op grond van een zeker niet probleemloze, maar onbeschadigde relatie met hun moeder, vader en andere personen een sterk levensvertrouwen hebben meegekregen. Maar ook mijn vertrouwen werd door het leven keer op keer op de proef gesteld. Van meet af aan leren wij mensen niet alleen door opvoeding, maar ook door eigen ervaring en vaak ook door persoonlijke teleurstellingen. ‘Een kind dat zich brandt, mijdt het vuur,’ zo zegt een oud spreekwoord niet toevallig.

Als misschien wel de allereerste herinnering van mijn eigen lichaam is me het volgende bijgebleven. Als drie- of vierjarige stak ik mijn linkerwijsvinger in een broodsnijmachine, om er een klein stukje brood uit te kunnen duwen, terwijl ik tegelijkertijd met de rechterhand aan de zwengel draaide – en ja, het vingertopje met nagel lag afgesneden in de machine. Destijds was de dokter nog in staat om het topje met behulp van huid van het been van mijn vader weer op mijn vinger te naaien, zodat je vandaag de dag nauwelijks het verschil ziet.

Ook de eerste dode is mij bijgebleven. Ik was zes jaar. Mijn grootmoeder kwam om bij een tragisch auto-ongeluk, waarbij mijn grootvader achter het stuur zat. Bleek, rustig en mooi lag ze daar. Alleen een klein rood bloedpuntje op het voorhoofd gaf blijk van haar verwondingen. Men zei me dat ze ‘in de hemel was’... Maar deze en vele andere ervaringen hebben bij mij geen psychische trauma’s achtergelaten. Ze schokten mijn levensvertrouwen niet.

Op grond van vele persoonlijke ervaringen ben ik daarom – bij alle hoogachting voor de psychotherapie – terughoudend tegenover psychoanalytici die achter elk probleem een jeugdtrauma zoeken. Natuurlijk weet ik dat er zich al vroeg in het

leven en ook daarna steeds meer *vertrouwenscrises* kunnen voordoen: door falen op school, in de opleiding en in persoonlijke relaties. Of door een uitzichtloze toekomst, door werkeloosheid, verraden vriendschap en de eerste teleurstelling in de liefde. Ten slotte ook door een mislukte carrière, verlies van de gezondheid en de vaak ondragelijke last van het bestaan...

Zo zal er bij de een eerder en de ander later uit dat vanzelfsprekende, onvoorwaardelijke en onwillekeurige vertrouwen van het eerst geheel van de moeder afhankelijke kind door allerlei crises heen een *gerijpt en verantwoord basisvertrouwen* moeten groeien. Dat weloverwogen kritische vertrouwen van de zelfstandig geworden volwassene tegenover de ondoorzichtige, moeilijk te begrijpen werkelijkheid van wereld en mens. Echt zelfvertrouwen is een voorwaarde voor een sterke en meelevende persoonlijkheid. Hoe langer dat duurt, des te meer gaat het dringen: het bewuste besluit hoe je je dient te verhouden tegenover het leven, je medemensen, de wereld en de werkelijkheid. Zonder een gerijpt basisvertrouwen, een levensvertrouwen, kan men levenscrises nauwelijks doorstaan.

Een schijnbaar zekere filosofische basis

Twee decennia voordat ik voor de eerste maal iets las van Erik Erikson, was ik – studierend aan het door jezuiten geleide pauselijke Collegium Germanicum in Rome – op zoek gegaan naar een standpunt dat zekerheid bood, naar een solide kennisbasis. Zes semesters filosofie met ook filosofiegeschiedenis, waaronder uitstekende inleidingen in het denken van Kant en Hegel. Met een licentiaatswerk over Jean-Paul Sartres existentialisme als humanisme – in de jaren vijftig *à la mode* – sloot ik mijn filosofiestudie af.

In Rome heb ik dingen geleerd waaraan ik tot nu toe belang hecht: Latijnse helderheid, terminologische precisie, coherente bewijsvoering en strenge arbeidsdiscipline. En zo was ik er na drie jaar vast van overtuigd dat ik voor mijn leven een standpunt had bepaald, voor mijn levensweg een absoluut zeker wetenschappelijk fundament had gelegd, dat ik steeds weer rationeel kon verantwoorden.

Ik herinner me nog precies hoe ik in Rome na het licentiaat in de filosofie met een Zwitserse vriend van het Pontificium Collegium Germanicum naar het Pincio, Romes grootste park, liep. We vonden het geweldig dat we met veel moeite een helder en door en door rationeel filosofisch fundament hadden gelegd voor onze theologie. Een natuurlijke basis van evidente zijnsprincipes en in methodische strengheid afgeleide slotconclusies. Op deze natuurlijke basis van rede en wijsbegeerte hoefden we nu alleen maar met dezelfde grondigheid de bovennatuurlijke bovenbouw van het geloof en van de theologie te plaatsen. Zo waren we uitgerust voor het leven: voor de omgang met onszelf en met andere mensen, voor ons werk, voor ons werkelijkheidsverstaan, voor onze vormgeving van de tijd. Dat dachten we. Maar juist dit uit twee verdiepingen bestaande schema van rede en geloof bleek bedrieglijk. Was deze neoscholastische *philosophia perennis*, zo vroeg ik me steeds meer af, wel een betrouwbare en zekere basis?

Waaraan ik twijfel

Een laatste twijfel, aanvankelijk niet echt serieus genomen, had ik nog niet uit de weg geruimd. Nu horen twijfel en denken bij elkaar. Er is een domme en oppervlakkige twijfel, die met goede informatie is op te lossen. Maar er is ook een meer intel-

ligente twijfel, die dieper gaat en zich in ons kan vastbijten. Zo werd me tijdens mijn Romeinse dagen al duidelijk dat ik nooit zo zachtmoedig en ‘evenwichtig’ zou worden als onze voorbeeldige medestudent en prefect die later (een zeer bekrompen) bisschop van een groot Duits bisdom zou worden.

Op intellectueel vlak leek alles kristalhelder, maar op existentieel vlak bleef er een verdrongen onzekerheid bestaan. Ze drong zich tijdens mijn eerste theologische semester steeds weer aan me op en deed me eraan twifelen of alles wel zo helder, berekenbaar en bewijsbaar was. Was het werkelijk zo duidelijk dat mijn leven zin had? Waarom ben ik zoals ik ben? Ik heb zwakke kanten en gebreken die zich niet laten wegpoetsen. Waarom moest ik mezelf aanvaarden zoals ik was, met mijn positieve en negatieve kanten? Een aanvaarding van mijn zelf op grond van redelijke argumenten bleek moeilijk.

En wat wil ik eigenlijk? Wat is de zin van mijn vrijheid? Waarom is die niet eenvoudig op het goede gericht? Wat drijft me? Waarom is schuld mogelijk? En valt de mogelijkheid van het falen, schuldig worden niet terug op degene die de mens zo heeft gewild, zodat ik eigenlijk zelf te verontschuldigen ben? Mijn hoogst ambivalente vrijheid beamen op grond van mijn rationeel inzicht, leek me onmogelijk.

Bij dergelijke vragen en overpeinzingen, bij het dagelijks en methodisch gewetensonderzoek had ik weinig aan de zogenaamd evidente zijnsprincipes van de Grieks-thomistische metafysica: dat zijn zijn is en niet niet-zijn. Maar is het zijn werkelijk niet niet-zijn? Ieder zijnde komt als zodanig identiteit, waarheid en goedheid toe. Maar is het zijnde niet heel vaak tegenstrijdig, onwaar en niet goed? Hoe staat het met het boze in de wereld?

De klassieke zijnsprincipes kon men in het tijdperk van het nihilisme en existentialisme ook bestrijden – met verwijzing

naar de tegenspraak, vergankelijkheid, vervallenheid en zelfs nietigheid van het menselijk bestaan. Had Jean-Paul Sartre, die zijn existentialisme als een humanisme zag, de mens niet als *trou d'être*, als 'zijnsleemte', omschreven, die zichzelf vrij ontwerpen kon? En had Nietzsche niet indringend de 'verdenking', de argwaan, het wantrouwen geformuleerd tegenover alles wat is en waar en goed zou moeten zijn, en vooral ook tegenover de metafysica?

Levenscrises

Ik heb mezelf steeds als een in veel opzichten tegenstrijdig en dubbelzinnig menselijk wezen ervaren, met sterke en zwakke kanten, ver verwijderd van de gewenste volkomenheid. Niet als een ideaal mens, maar als een mens met hoogten en diepten, met een dag- en een nachtzijde, met alles wat C.G. Jung de 'schaduw' van de persoonlijkheid heeft genoemd, zelfs dat wat de mens in plaats van weg te werken liever wegschuift, verdringt, onderdrukt. Zijn er niet veel meer mensen die diep in hun hart eigenlijk anders zouden willen zijn? Een klein beetje intelligenter, rijker, mooier? Vaak tilt men aan de wereld minder zwaar dan aan zichzelf: aan hoe men is of door anderen is geworden. 'Het eenvoudige is echter altijd het moeilijkst,' las ik bij C.G. Jung. 'In werkelijkheid is eenvoudig zijn namelijk de grootste kunst. Daarom is het zichzelf aanvaarden het summum van de morele problematiek en de kern van een gehele wereldbeschouwing' (*Über die Beziehung der Psychotherapie zur Seelsorge*, 1932).

Ik ben geen vertegenwoordiger van het levenspessimisme, die bij elk handelen van tevoren al rekent met mislukking. Er is ook succes in het leven, vooruitgang, gave, geluk. Maar – zelfs succesvolle mensen ontkomen niet aan levenscrises die alles in een ander daglicht plaatsen. Dat kan een mens al in zijn jonge jaren

meemaken. Of pas bij een midlifecrisis, bij een op elk ogenblik mogelijke dodelijke ziekte of een fiasco in het beroepsleven, bij een depressie bij pensionering of op hoge leeftijd. Als een mens alles heeft bereikt wat hij kon bereiken en niets meer heeft om naar te streven, wat dan...?

Dat wat ik in mijn studiejaren meemaakte zag ik een decennium later treffend beschreven bij een katholieke theoloog die in Tübingen meer dan tien jaar voor mij eveneens buiten een theologische faculteit doceerde. In Romano Guardini's *Die Annahme seiner selbst*, gepubliceerd in 1960, in het jaar dat ik in Tübingen werd benoemd: 'De opgave kan heel zwaar worden. Er bestaat zoiets als verzet tegen het zichzelf moeten zijn: Waarom zou ik dat moeten? Heb ik erom gevraagd om te zijn? (...) Er is zoiets als het gevoel dat het niet loont om jezelf te zijn: Wat heb ik daaraan? Ik vind mezelf saai. Ik heb een hekel aan mezelf. Ik houd het niet langer met mezelf uit. (...) Er is zoiets als het gevoel door jezelf bedrogen te worden, in jezelf opgesloten te zijn: Ik ben slechts dit of dat, maar ik wil zoveel meer. Ik heb slechts die gave en wil veel grotere, schitterender dingen doen. Ik moet steeds hetzelfde doen. Ik stoot steeds weer op dezelfde grenzen. Steeds weer bega ik dezelfde fouten, ervaar ik dezelfde gebreken. (...) Daaruit kan een oneindige lusteloosheid ontstaan: een verschrikkelijke verveling.'

Maar hoe kan ik, dat is mijn grote vraag, zonder in irrationaliteit te vervallen, tot een positieve grondhouding komen tegenover deze ambivalente werkelijkheid van de wereld en in mijzelf?

Een uitgestelde levensbeslissing

Er zijn mensen die jarenlang een existentiële, hun menselijke bestaan betreffende twijfel met zich meedragen, zonder die te

kunnen of willen opheffen. Ik behoor daar ook toe. Ik herinner me in dit verband Martin Walser – met Günter Grass mijn leeftijdsgenoot en een van de meest begaafde schrijvers van deze tijd. Slechts een enkel, kort en vriendelijk gesprek heb ik met hem gevoerd en wel in de pauze van een uitvoering bij een van de Bayreuther Festspiele. Of het niet goed zou zijn om in een roman een keer het thema van de religie aan te snijden, vroeg ik hem. Ja, dat thema droeg hij onopgelost met zich mee, was zijn antwoord, maar de tijd daarvoor was nog niet gekomen. We zijn nu beiden de tachtig gepasseerd. En Martin Walser vertelt in zijn laatste roman over de 74-jarige Goethe, die als oude man in een heftige verliefdheid ontbrandt voor een jonge vrouw en daarin tot in het belachelijke aan toe faalt. Een spiegelverhaal voor Martin Walser? Of hij Goethes *Gretchenfrage*: ‘Hoe sta je tegenover de religie?’ nu definitief ‘op de lange baan geschoven’ heeft?

Mijn grondprobleem was destijds niet de religie, maar mijn houding tegenover het leven in het algemeen. Hoe kom ik tot een constructieve levenshouding – die beleving, gedrag en handelen van een mens omvat – als de uiterst twijfelachtige realiteit van het leven en mijn eigen zelf zich in haar zin- en waardevolheid niet dwingend en evident aan me opdringt? Hoe kan ik een vast standpunt vinden en mijn leven tot een succes maken?

Blijkbaar gaat het in deze grondvraag om mijn eigen en juist daardoor ook verantwoordelijke stellingname. Ik ben immers noch geheel door mijn genen of mijn onbewuste geprogrammeerd, noch totaal door mijn omgeving geconditioneerd. Ik ben, binnen bepaalde grenzen, vrij. Alle overdreven argumenten van hersenonderzoekers ten spijt: ik ben noch een dier, noch een robot. Binnen de grenzen van dat waarmee ik ben geboren en door mijn omgeving ben bepaald, ben ik vrij. Vrij in de zin

van in staat tot zelfbestemming en eigen verantwoordelijkheid. Zeker, ik kan deze keuze- en beslissingsvrijheid niet theoretisch bewijzen. Maar ik kan ze telkens weer onmiddellijk praktisch ervaren, wanneer ik maar wil. Ik kan nu zwijgen – nee, ik wil spreken – of zwijg ik toch liever? Ik kan dus ook anders. Ik doe het nu anders. Een ervaring die niet alleen betrekking heeft op het doen, maar ook op het laten. En helaas niet alleen leidt tot successen, maar ook tot falen.

Reeds bij kleine vragen van alledag kan ik zus of zo beslissen, maar ik kan dat ook bij fundamentele vragen, zoals de vraag naar mijn principiële levenshouding. Ik kan die ontwijken, uitstellen, verdringen, kan van dag tot dag leven, kan bepaalde consequenties vermijden. Psychologisch zijn er vele mogelijkheden, filosofisch sta ik echter voor de *fundamentele keuze tussen een positieve of een negatieve optie*. En ik heb de ervaring dat het helpt om deze keuze, die zich bij een levenscrisis op een dramatische wijze opdringt, nauwkeurig te overwegen.

Je kunt kiezen voor een fundamenteel *wantrouwen tegenover het leven*. Ik kan min of meer bewust *nee* zeggen tegen de zin van mijn leven, tegen de werkelijkheid in het algemeen. Dat is het nihilistische alternatief, hetzij filosofisch overdacht als instemming met de afwezigheid van elke zin, hetzij pragmatisch geleefd in de zin van een 'het maakt niet uit wat je doet' (om triviale woorden te vermijden). Er zijn altijd genoeg negatieve dingen om overtuigd te raken van de absurditeit, de verscheurdheid, de leegte, de waardeloosheid en de zinloosheid van het leven. Mensen met een dergelijk fundamenteel wantrouwen zijn door niets tevreden te stellen. Ze verbreiden een sfeer om zich heen van ontevredenheid, geklaag en cynisme.

Je kunt echter ook kiezen voor een fundamenteel *vertrouwen in het leven*. Ik kan bewust *ja* zeggen tegen de zin van mijn bestaan ondanks alle onzin, ja zeggen tegen de werkelijkheid on-

danks alle vragen, tegenslag en zinloosheid. Dat is een waagstuk gezien het risico van teleurstelling, de mogelijkheid van mislukking. Natuurlijk wil ik dat mijn leven slaagt, wil ik ondanks alle zwakte en falen met mezelf in het reine komen en tevreden zijn met mezelf. Niet een mislukt, maar een gelukt leven; maar hoe kom ik daar?

Een weinig behulpzame theologie

Ik verlangde al als student naar heldere antwoorden. Waarom zou ik fundamenteel ja zeggen tegen mijn leven? Mijn docenten in Rome hielpen me met de probleemstelling, maar de oplossing moest ik zelf zien te vinden. Ik herinner me nog precies hoe ik mijn eerste geestelijk begeleider met deze vragen in verlegenheid bracht. Hij verwees me naar – God. Maar de vragen naar mijn eigen standpunt, naar de zin van mijn leven, mijn vrijheid, de werkelijkheid in het algemeen leken mij fundamenteeler en dringender dan de vraag naar God, die vanzelfsprekend pas in tweede instantie de moeite waard was.

Hij pareerde mijn twijfels met het dodelijke argument dat een dergelijk aandringen uitliep op rebellie tegen God. Wat moest ik zeggen? Ik nam stil en onbevredigd afscheid. Hoe zou ik in God kunnen geloven als ik niet eens mezelf kon aanvaarden? Ik moest eenvoudig ‘geloven’, zo werd me verteld. Maar anderszijds, zo leerde men aan de Pauselijke Universiteit Gregoriana, geldt ‘geloof’ alleen voor het ‘hogere’ gebied van de specifiek christelijke openbaringswaarheden (drie-eenheid, menswording en dergelijke). Dit geloof heeft echter op de ‘benedenverdieping’, op het natuurlijke vlak van de rede, niets te zoeken. Daar geldt alleen de ratio, het weten: evidente inzichten en rationele argumenten.

In mijn laatste jaren in Rome deed ik nog een andere ervaring op. Ook de protestantse theologie, waar ik destijds vol bewondering kennis van had genomen via de monumentale dogmatiek van Karl Barth, verkeert op dit punt in verlegenheid. Zou ik me in deze fundamentele kwestie zonder meer aan Gods Woord moeten toevertrouwen? Eenvoudig de Bijbel lezen? En hoe staat het dan met die miljarden niet-christenen die de Bijbel niet lezen, omdat ze die niet kunnen lezen, niet willen lezen of omdat ze nooit hebben geleerd om te lezen?

Ook vele protestantse christenen vragen zich dit af. Kunnen al deze niet-christenen inderdaad een vast standpunt vinden in hun leven, levensvertrouwen bereiken? Is het geloof in de christelijke God niet de vooronderstelling voor elk ja tot het leven en voor elk ethos dat daarop is gebouwd? Levensvragen waarop ook de protestantse theologie zich tot op de huidige dag dood staart.

Het lot van de ‘ongelovigen’

Terwijl ik als student braaf traktaat na traktaat de neoscholastieke theologie bestudeer – thesen die veertig jaar later in wezen ook weer in de katholieke ‘Wereldcatechismus’ zijn terug te vinden – raak ik in toenemende mate gefascineerd door het probleem van een redelijke fundering van de menselijke existentie en het ‘heil van de ongelovigen’. *De salute infidelium* heet een van de seminars waarin veel teksten uit de christelijke traditie aan de orde komen. Toch blijf ik uiteindelijk onbevredigd. Het biedt ten aanzien van het heil van de niet-christenen en hun levenskeuze geen overtuigende oplossing. Bovendien zijn er ook nu nog christenen die – als waarschuwing tot verantwoording – om de hel roepen. Een hel die natuurlijk uitsluitend voor anderen is: de andersgelovigen of de ongelovigen.

De kwestie van de wereldreligies was voor mij slechts een aspect van het probleem van de ‘ongelovigen’. In 1955 reis ik voor de eerste keer naar het islamitische Noord-Afrika en enkele jaren later voor de eerste keer om de wereld. Ik ontmoet talloze mensen van allerlei huidskleur, cultuur en religie. Allemaal uitgesloten van het heil, bestemd voor de hel? Wordt er in de Bijbel niet gezegd: ‘God wil dat alle mensen worden gered’ (1 Tim. 2:4). Het andere aspect van het probleem van de ‘ongelovigen’ was voor mij het toenemend aantal niet-christenen in Europa – ook in mijn eigen omgeving, aan de universiteit. Ik kan niet accepteren dat aanhangers van andere religies en vooral ook atheïsten en agnostici geen vast uitgangspunt in hun leven zouden kunnen bereiken, geen levensvertrouwen zouden kunnen hebben. Dat het geloof in de christelijke God de vooronderstelling zou zijn voor een ja tegen de werkelijkheid op zich of de ethische aspecten daarvan.

We horen in de Romeinse colleges veel over atheïsme en agnosticisme, maar in tamelijk abstracte vorm. Ook over de moderne filosofen spreekt men op een manier die los lijkt te staan van de concrete mensen en hun levenslot. Alsof het ene levensbeschouwelijke systeem tot het andere leidde en dat weer het volgende bouwwerk heeft doen ontstaan! Stonden achter de denkvragen van de pioniers van de ‘seculiere moderniteit’ dan geen levensvragen, ja mensen van vlees en bloed met een concreet bestaan en persoonlijk lot?

Nog altijd is voor mij de vraag naar een bewuste redelijke fundering van het menselijk bestaan niet opgelost. Een – helaas opnieuw negatieve – afsluitende ervaring was voor mij een lang gesprek in 1953. Het vond plaats in een tweede en laatste verlofperiode tijdens mijn zevenjarig verblijf in Rome. Ik was bezig met de afronding van een pastoraal practicum van meerdere weken in Berlijn-Moabit, in de gemeente St.-Laurentius,

en discussieerde daar onder anderen met een jonge kunstenaar, die vergelijkbare moeilijkheden met de zin van het leven had als ik. Ondanks al mijn filosofische en inmiddels ook twee jaar theologische vorming was ik niet in staat om mijn gesprekspartner een overtuigend antwoord te geven. Ook uitstapjes in de esthetica hielpen niet. Opnieuw de vraag: hoe een standpunt te vinden? Aan het eind van dit gesprek stond mijn besluit vast: ik zou de vraag niet langer vermijden of verdringen, maar open tegemoet treden.

Een spirituele ervaring

Nu was er in het Collegium Germanicum een tot strenge betrouwelijkheid verplichte ‘geestelijk leidsman’: de ‘spiritueel’. Ik had het geluk hier een buitengewone man te treffen: Wilhelm Klein, een jezuïet met veel levenservaring die veel gereisd had en over een grondige filosofisch-theologische kennis beschikte en sterk door Hegel was bepaald. In 1998 is hij op de leeftijd van 102 jaar gestorven! De stellingname op het Gregoriana ten aanzien van rede en openbaring was ‘zo helder als water’, maar ook ‘slechts water’, was een van zijn typerende bon mots. Het is deze *homo spiritualis* die ik na mijn terugkeer uit het Noorden opzoek.

Natuurlijk kreeg ik opnieuw het antwoord wat ik verwachtte, waarvoor ik al heel lang allergisch was en dat ik nu zeker met argumenten zou aanvallen, om eindelijk een oplossing af te dwingen: je moet geloven! Geloven? Geloven?! Dat is toch geen antwoord! Ik wilde *weten!*

Maar plotseling – midden in het gesprek – flitste er een inzicht door me heen. Ik spreek niet graag over ‘verlichting’, heb het liever over een spirituele ervaring. In elk geval kwam dit in-

tuitieve inzicht niet van mijn gesprekspartner. Ook was het niet het gevolg van mijn eigen inspanningen om de dingen onder woorden te brengen. Kwam het van buiten, van boven?

‘Geloof’? Blijkbaar gaat het bij deze grondvraag niet om een geloof in traditioneel-katholieke zin van een intellectueel aannemen van bovennatuurlijke geloofswaarheden, meestal in de vorm van dogma’s. Ook niet om een geloof in de protestantse zin van een rechtvaardigend aannemen van Gods genade in Christus. Daar had mijn persoonlijk inzicht misschien iets mee te maken, maar het was eenvoudiger, elementairder, fundamenteeler. Bij de bewuste en redelijke fundering van het menselijk bestaan gaat het om een vraag die zich voor zowel christenen als niet-christenen al *vóór* de lezing van de Bijbel voordoet. Hoe kan ik een betrouwbaar standpunt vinden? Hoe kan ik mijn eigen zelf met al zijn schaduwzijden aanvaarden? Hoe kan ik mijn eigen ook voor het kwaad openstaande vrijheid aanvaarden? Hoe kan ik ondanks alle onzin de zin van mijn leven beamen? Hoe kan ik ja zeggen tegen de werkelijkheid van mens en wereld zoals die in haar raadselachtigheid en tegenstrijdigheid nu eenmaal is?

Wat schoot er plotseling door me heen? Wat besepte ik opeens? Dat er van mij in al deze levensvragen een fundamenteel waagstuk wordt gevraagd, een *waagstuk van vertrouwen!* Wat een uitdaging: waag een ja! Neem het risico van een fundamenteel vertrouwen in het leven in plaats van te kiezen voor diep wantrouwen in de vorm van nihilisme of cynisme. Een fundamenteel vertrouwen in jezelf, in andere mensen, in de wereld, in de raadselachtige werkelijkheid in het algemeen.

Bij Dag Hammerskjöld, de toenmalige secretaris-generaal van de Verenigde Naties, vond ik vele jaren later deze gedachte zo uitgedrukt (gedateerd Pinksteren 1961, vier maanden voor zijn dood tijdens een vredesmissie bij de grens van Congo): ‘Ik

weet niet wie of wat de vraag stelde. Ik weet niet wanneer hij werd gesteld. Ik weet niet of ik antwoordde. Maar eenmaal antwoordde ik ja tegen iemand – of tegen iets. Vanaf dat moment stamt de zekerheid dat het bestaan zinvol is en dat mijn leven daarom, in de onderwerping daaraan, een doel heeft. Sinds dat moment heb ik geweten wat het betekent om “niet achterom te kijken” en je “geen zorgen te maken om de dag van morgen” (*Zeichen am Weg*, 1965, p. 170).

Geen angst voor diepe wateren

Deze merkwaardige ervaring vervulde me met een onbedwingbare vreugde. Daadwerkelijk ja zeggen, basisvertrouwen wagen, levensvertrouwen riskeren. Zo en alleen zo kan ik mijn verdere levensweg gaan, een bepaalde grondpositie innemen, zo kan ik verdergaan en het hoofd hoog houden.

Dat betekent: dit basisvertrouwen, dat ik als kind had meegekregen, dat ik in de pubertijd en adolescentie had weten te behouden, en als student nooit had opgegeven, maakte ik me nu bewust eigen. En de onbedwingbare vreugde die ik ervaarde, was gelijk aan de vreugde die ik als kind bij het zwemmen had beleefd, toen ik voor het eerst de ervaring opdeed dat het water mijn lichaam, ja ook het mijne, werkelijk droeg, dat ik het water kon vertrouwen, dat ik mezelf helemaal alleen – zonder hulp of hulpmiddelen – aan het water kon toevertrouwen. Geen theorie, geen oplettend oog vanaf de waterkant, geen droogzwemcursus heeft me dat gevoel gegeven. Ik moest het zelf wagen en ik heb het gewaagd: het weloverwogen levensvertrouwen van een volwassen, gerijpt mens.

Hierbij gaat het overigens om een uiterst kritisch levensvertrouwen! Ik begreep toen al: met argeloos vertrouwen of goed-

koop optimisme heeft dit levensvertrouwen niets te maken. De vaak zo droevige werkelijkheid van de wereld en mijzelf was niet veranderd. Veranderd was slechts mijn grondhouding daar-
tegenover. De wereld was zeker geen ‘hele’ wereld geworden, maar bleef net als daarvoor bepaald door tegenstrijdigheden, bedreigd door chaos en absurditeit. En ook mijn ik was zijn schaduwzijden niet verloren. Het bleef ondoorzichtig, feilbaar, bedreigd door schuldgevoelens, sterfelijk. Mijn vrijheid was net als eerder tot alles in staat en die van de medemensen ook.

Maar ik kan begrijpen dat veel mensen, zelfs als ze kunnen zwemmen, een bijna onoverwinnelijke angst hebben voor diep water: ze zouden kunnen verdrinken. Ouders, die een- tot vierjarige kinderen zwemles geven, worden door experts gewaar-
schuwd voor zorgeloosheid, omdat kleine kinderen de gevaren nog niet kunnen inschatten. Ik moet toegeven dat ook ik op jonge leeftijd een soort onbehagen voelde als ik bij bewolkte hemel moederziel alleen zwom en besepte dat het water bijna negentig meter diep was en dat niemand mij te hulp kon komen. Als je bij het zwemmen in de vrije natuur niet wilt verdrinken, moet je je niet willen vasthouden, maar blijven bewegen, onophoudelijk, onvermoeibaar, om de oever weer te kunnen bereiken. En als je in de mist terechtkomt, moet je zien dat je zo snel mogelijk weer de bomen aan de oever terugvindt.

Het leven in de wereld is geen beschermd zwembassin, waarin je te allen tijde grond onder de voeten hebt en kunt uitrusten. Het leven kent afgronden en lijkt – juist ook in de politiek en de economie – vaak eerder op een haaienbassin. Wie een goed afgeschermd en aan alle kanten verzekerd leven nastreeft, zal vroeger of later met een ervaring worden geconfronteerd dat ook zijn bestaan onzeker blijft en hoogten en diepten, kansen en gevaren met zich meebrengt. Het gaat erom op de hoogten niet overmoedig te worden en in de diepten niet moedeloos.